

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2020, s. 4: 247-264

**Akıl ve Vicdan atışmasında Sarkacın İki Ucu:
Kilise ve Mistik Tecrübe**

The Two Ends of The Pendulum in Conflict Between Mind
and Conscience: Church and Mystical Experience

Ahmet BAYINDIR

Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri,

Dr., Tekirdağ Namık Kemal University,
Faculty of Theology, Philosophy and Religious Studies, Department of Philosophy of
Religion

Tekirdağ / TURKEY
abayindir@nku.edu.tr.

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-2093-4428

DOI: [10.5281/zenodo.4026090](https://doi.org/10.5281/zenodo.4026090)

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 11 Ağustos / August 2020

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Eylül / September 2020

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: BAYINDIR, A. (2020). Akıl ve Vicdan atışmasında Sarkacın İki Ucu: Kilise ve Mistik Tecrübe. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (Eylül 2020): 247-264.

İntihal: Bu makale, itenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by itenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Hıristiyanlığın yaşadığı Orta Çağ Skolastisizminin, Luthercilikle birlikte, Reformla sonuçlandığı herkesçe kabul edilen tarihi bir olgudur. Burada olup biten şey; iki kutupta konumlanmış kabul edilen akıl ve imanın mücadelesidir. Süreç içinde, tarihi olayların arkasındaki olgusal gerçekliği, akıl ve vicdanın gerektirdiği şey arasında gidip gelen bir sarkaca benzetebiliriz. Akıl çağlarında kurumsal din, otorite, cemaat, toplum gibi yapılar güçlenirken; vicdan çağlarında ise mistik eğilimler, dinî tecrübe çeşitleri, özgünlük, öznellik gibi hususlar ön plana çıkmıştır. Bu çalışmada böylesi tecrübelerin yoğun olarak yaşandığı kurumsal kilise ile Lutherçiliğin çatışması örneğinde görülen mistik tecrübeyi, akıl ve vicdan bağlamında ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Mistik Tecrübe, Kilise, Luthercilik, Özne-Nesne İlişkisi.

Abstract

It is a commonly accepted phenomenon that Medieval Scholasticism experience of Christianity, along with Lutheranism, resulted with the Reformation. What happened here was the struggle of reason and faith, which are seemed to be located at two poles. We may liken the factual reality behind the historical events to a pendulum which oscillate between what the reason and the conscience requires. While structures such as institutional religion, authority, community and society gained strenght in the periods of reason; issues such as mystical tendencies, types of religious experience, originality and subjectivity came to the fore in the periods of conscience. This study will examine the mystical experience in the example of the conflict between institutional church and Lutheranism, and in the context of reason and conscience.

Keywords: Philosophy of Religion, Mystical Experience, Church, Lutheranism, Subject-Object Relationship.

Giriş

Hıristiyan Orta Çağ'da yaşanan akıl ve din çatışmalarının, kurumsal Kilise ve ana akımın dışına çıkmış (heteredoks) unsurları arasında cereyan ettiğini görüyoruz. Bize göre bu durumu veya eğilimi ortaya çıkaran iki saik var-

dır; akıl (rasyonel teoloji) ve vicdan (mistik tecrübe). Bu iki uç; (akıl, teoloji, doktrin ile mistik tutum, dinî şuur, dinî hayat veya yaygın tabiriyle dinî tecrübe formları) arasında çatışma gerçekleşmiştir. Birinci gruptaki kavramlar, aklileştirilmiş doktrinleri ve kurumsal yapıları ima ederlerken, ikinci gruptaki kavramların ima ettikleri şey; yoğun, coşkulu ve tutku dolu bir ilahi tecrübe olmuştur. Başka bir deyişle, kurumsal dinin (Kilise) nesne olarak gördüğü insan anlayışı ile, mistik yapıların öne çıkardığı insan anlayışının çatıştığını görüyoruz. Bu şekliyle, kurumsak dinin vücut bulduğu kilise akılsal bir yapı iken; vicdan temelinde ortaya çıkan ve yaşanan mistik tecrübe ise anti-entelektüalisttir. Zira entelektüalizm; teolojik anlamda, dinin bütün doğasını ve kökenini yalnızca düşüncede ve zihin süreçlerinde görmektir (Cevizci, 1996, s. 244).

Burada çatışma diye tabir ettiğimiz şey; hemen hemen bütün dinlerde görülen, insan varoluşunun en temel iki eğilimi arasındaki kaçınılmaz durumdur. Buradaki ikilemin ortaya çıktığı alanlar içerisinde; sanat, mimari, müzik vb. alanların yanı sıra, felsefe ve dinî alanlar da bulunmaktadır. Felsefenin, akıl sahasını ve kurumsal yapıları (kilise dahil) ayakta tutmaya çalışan bir mekanizma olduğu yerde¹; inanç, mistik ve dinî tecrübeyi harekete geçirmektedir. Kilise dinî temsil eden bir yapı olarak ortaya çıktığı halde, derin dindarlığın yaşandığı yerde kilisenin adı anılmayacaktır. Zira derin dindarlık veya gönül dindarlığı kavramları tam da kilisenin temsil ettiği katı, dogmatik anlayışa karşı ortaya çıkmışlardır. Ayrıca bu derin dindarlık ideali, akıl ve kurumsal yapılardan ayrı olarak otonomluğunu ikame etme noktasında kili-seyle ve kilisenin beslendiği teolojilerle, sürgit gerilim ve mücadele içinde olmuştur.

Bu gerilim ve mücadelenin zirve noktasına varmasıyla sonuçlanan Reform, genel olarak, Orta Çağ kilisesine ve onun resmi yönergesi olan Skolastik düşünceye karşı ortaya çıkmıştır. Reformla birlikte ortaya çıkan arzu; *ilk Hiris-*

¹ Bütün Hıristiyan Orta Çağ ve genel olarak Kilise; Felsefeyi, İncilin hakikatini, iman esaslarını, dogmalarını kavratmak için vazgeçilmez bir yardımcı olarak görür. Burada felsefi çaba dogmaların aklileştirilmesi çabasıdır. Yoksa Hıristiyan teologlarının çoğu teorik aklın mantıksal çıkarımlarıyla çatışan unsurlar dikkate alınca akılla imanun kaynağını birbirinden ayırırlar. Bu durumu anlatan birçok İncil yorumuna ve Hıristiyan İlahiyatçının sözlerine rastlarız (Paul, 2001, s. 33).

tiyanların yaşadığı deruni dindarlığa dönme arzusudur. Çünkü Katolik kilisesi, din gönüllülerince hoşnutsuzluk kaynağı idi ve bu haliyle aracılık görevini yerine getiremez olmuştu. Kiliseden ümidini kesmiş olan bir kısım Orta Çağ insanı, mistik görüşlere yönelmişlerdi. Onlar sadece İncilin gösterdiği yolda yürümek istiyorlardı. Protestan Reformunun bir parçası olan ve özellikle Kalvinci teolojii benimsyen Pürütenler² kendilerine has yorumları da olan bu dinî hareketlerden biridir (Güngör, 2005, s. 7).

1. Kilise ve Lutherci Mistisizm

a) Kurumsal Din Olarak Kilise

Yeni Ahit'te *Tanrı'nın binası ve tarlası* anlamında, bütün Hıristiyan topluluğunu ifade etmek için kullanılan kilisenin, İsa Mesih tarafından kurulduğuna inanılır. Çarmıha gerilen İsa Mesih, akan kanıyla kiliseyi kurmuştur. Bundan dolayı Kilise Mesih'in bedenidir. Bu bakımdan Mesih kilisenin başı, bir diğer bakımdan da Kilise, Mesih'in eşi olarak kabul edilir. Ayrıca Kutsal Ruhun inayeti her zaman Kilisenin üzerindedir. Kilise, Kutsal Ruh sayesinde Mesih öğretisini korumakta ve iletmektedir (Gündüz, 2019, s. 155).

Kilise sadece bir tuğla veya taştan inşa edilmiş bir yapı değildir; O, Tanrı'nın bedenidir. Kiliseye giren herhangi bir binaya girmez. Tanrısal bedene dahil olur. Hıristiyan bazilikası ve katedrali, *evren* ve Onun *kutsallaştırılmış imgesidir*. Kilise bir yandan göksel Kudüs'ü Hıristiyan Antikite'sinden taklit etmiş, diğer yandan Cennet'i yeniden üretmiştir. Kutsal yapının kozmolojik bedeni, Hıristiyanlık bilincinde hala sürmektedir: Bu durum Bizans Kilisesinde açıkça görülür. Kilisenin içi Evren'dir. Mihrap, Doğu'da yer alan Cennettir. Tapınağın İmparatorluk kapısı aynı zamanda "Cennet kapısı" olarak adlandı-

² *Püritenlik*, 16. Yüzyılda, İngiltere'de, İngiltere Kilisesinde gerçekleşen reformun arzulanan seviyede olmadığını düşünen ve Katolikliğin bu Kilisedeki bütün kalıntılarını kazımak amacıyla ortaya çıkan bir grubun sahip olduğu anlayıştır. Püriten, kendi milletini, model Hıristiyan toplumu" yapmak için çalışan hem Kilise hem de sivil otoritelerle yakın ilişki içinde olan, sivil iradenin Kilise yönetimine doğrudan katılmasını savunan, Kutsal Kitabı ölçü alan bir cemaate dayalı kilise anlayışını benimseyen, kendini bu dünyadan uzak tutmak isteyen, din anlayışını akıl ve kalp üzerine bina eden bir tip olarak tanımlanabilir. Dinî hayatın pratik yönüne yaptıkları katkı ise, inanç ile dinî tecrübe arasında gördükleri yakın ilişkinin onların inanç, ahlak ve hayat tarzı arasında kurdukları bağın temelini oluşturur (Güngör, 2005, s. 25,26).

rılmaktadır. Böylece Kilise, Evrenin imgesi olarak, dünyayı hem bedene büründürmekte hem de kutsallaştırmaktadır (Eliade, 1991, s. 41-42). Kiliselerin yönünün doğuya doğru olmasının anlamı Hıristiyanlığın Doğu'da doğmuş olması ve buradan Batı'ya yayılmasıyla ilgilidir (Gündüz, 2019, s. 158).

Kilise, kendisine inananlara evrenin merkezinde yer alma imtiyazını sunar. Bir kilisede bulunmak, aynı zamanda Tanrısal emniyet alanında bulunmaktır. Oradaki emniyet ve huzur, bu kiliseye biçilen rolün içine dahil olmakla mümkündür. Tanrısal alanda ilahi varlıkla bir çeşit birliktelik ve aynı zamanda sonsuz bir ontolojik mevki sağlamaktadır. Kapısından içeri girilen eşikten, içindeki her bir noktasına kadar kutsalın kendisi olan kilise, bu haliyle hakikatin de kendisi olmaktadır. Kilisenin eşiği Cennet'e girilen yerdir.

Katolik kilisesi, kendisinin evrensel Hıristiyanlığı temsil ettiğini öne sürmekte ve buna İncil'den delil getirmekteydi. Çünkü Roma Kilisesi, İsa'nın baş havarisi ve halefi olan Petrus tarafından kurulmuştur. İlk Hıristiyan toplumunun lideri Petrus, insanlara önderlik etmiş ve Roma'da bir cemaat oluşturmuştur (M.S 42). Daha sonra (M.S 59-60) Pavlus, Roma'ya gelmiş ve faaliyette bulunmuştur. İmparator Neron M.S 64 yılında Roma'da yaşanan büyük yangın felaketinden bu ilk Hıristiyanları sorumlu tutmuştur. Pavlus ve İsa'nın baş havarisi Petrus, burada öldürülmüşlerdir. Roma kilisesinin böylesi dramatik bir olayın yaşandığı yer olması, Roma Kilisesini ayrıcalıklı kılmıştır. Petrus, bu konumundan dolayı, diğer havarilerin ve tüm Hıristiyanların önderi konumuna yükselmiştir. Bundan dolayı Roma kilisesinde Petrus'un yerine geçen Piskoposlar (Papalar), İsa'nın yeryüzündeki temsilcileri olmaktadır. Katolik kilisesine göre, Roma Kilisesi'nin bu temsil konumunun ve üstünlüğünün kabul edilmesi gerektiğine inanılmıştır (Katar, 2007, s. 104). Katolik Kilisesinde Papa'dan sonra kardinaller, dinî ayin ve törenleri yöneten rahipler ve diyakozlar dinî grupları oluştururlar (Gündüz, 2019, s. 156).

Zamanla bütün kiliseler, kutsal mekanlar ve kutsal din adamları Tanrı ile insan arasındaki araçlar konumunda görülmüşlerdir. Din adamlarının kilisenin ayrılmaz unsurları olması ve bu durumun Tanrı adına iş gördükleri düşüncesini tetiklemesi, kiliseleri bir güç ve iktidar merkezi haline getirmiştir.

Dünyevi iktidar (devlet) ile ruhani iktidarı (kilise) birbirinden ayırmak mümkün değildi. Ayinleri yönetmek ve İncili tebliğ etmek, din adamlarının ruhani görevi idi. Ancak onlar, manastır ve kilise mülklerini kontrol etme hakkını da elinde bulunduruyordu. Yani zorunlu olarak ruhani iktidar, dünyevi güce bulaşmak zorundaydı (Skirbbekk&Gilje, 2001, s. 113). Görünürde meşruiyetinin kaynağını Hz. İsa ve Havarileri vasıtasıyla Tanrı'dan alan Papa ve Ruhani zümresi, ilahi alandan sorumlu iken, dünyevi işlere de Ruhban sınıfından olmayanlar bakardı. Ancak uygulamaya bakılınca bu iki karşıt zümrenin birbirlerinin alanına tecavüz ettikleri de gerçektir. Bu çatışma, Hıristiyanlığın ilk ortaya çıkışında ve Kilise geleneğinin bir parçası olarak, hep var olmuştur (Duralı, 2000, s. 96).

Buraya kadar özellikle Hıristiyan skolastik kurumsal kilise yapısını anlamaya çalıştık. Süreç içerisinde Kilise, din adamları üzerinden ve kurumun kutsallaştırılması yoluyla meydana getirdiği düzen ile bir baskı unsuru olmaktaydı. Bu durum genel bir hoşnutsuzluğun da kaynağı idi. Kilise bozulmuş, dünyevi ve politik işlere bulaşmıştı. Artık gerçek bir iman temsilcisi sayılmıyordu. Bu bozulmuş tarafıyla Kilisenin aracılık yapması saygı görmüyordu. İnsanlar bir arayış ve özlem içerisine girmişlerdi. Bu özlem, mistik görüşlerin filizlenmesini sağlamıştır. Çünkü mistik düşünceler özünde bir iç ve derin dindarlığı teklif ediyorlardı (Gökberk, 1996, s. 201). Kilise bu bakımlardan insanların vicdanlarına hitap edemiyor sadece Tanrısal otoriteyi arkasına alıp ruhani ve dünyevi otorite devşirmek peşinde koşuyordu. Dinî ve mistik hareketleri ortaya çıkaran en önemli sebep bize göre, Orta Çağ Hıristiyanlığı açısından, kilise kurumunun geldiği yolsuzluklar ve kokuşmuşluklardır. Papa X. Leo'nun cezaların bu dünyada affedilmesi için para karşılığında tövbe beratı vermesi ve bu beratların dindar ve fakirlere parayla satılması, Reformasyon sürecinin fitilini ateşleyen gelişme olmuştur (Kalın, 2016, s. 234). Bu berat uygulamalarının ve lütuf dağıtıcılığının akıl ve doktrin boyutu tahkim edilse de vicdan boyutu ıskalanmaktadır. Burada vicdan parayla satın alınan bir

beratı kabul edecek bir basitliğe izin vermemektir. Zira kurtuluş, korku ve titreme ile ve ancak Tanrı ihsanıyla gerçekleşebilir (Luther, 2018, s. 3).

b) Lutherciliğin Papalıkla Çatışması

Hıristiyan Orta Çağ'ının son döneminde; Lutherciliğin³ ortaya çıkışında ki hikâye bu sarkaç metaforuyla ifade etmeye çalıştığımız durumu desteklemektedir. Luther'in bu karşı çıkışta iki argümanı savunduğunu görüyoruz: Birincisi, Tanrı sözünün (Kutsal Kitap), bütün insanların sözünden daha geçerli olduğu; İkincisi, kişinin inancının sadece kişi ile Tanrı arasında olduğudur. Katolik Kilisesinin uygulamalarının aksine Tanrı, günahkâr insanları bağışlayacaktır ve bu, kalplerdeki iman sayesinde olacaktır. Din adamlarının aracılıklarıyla değil. Luther'e göre her inanan Hıristiyan, Kutsal Kitabı okuyup anlayabilir ve yorumlayabilir. (Olgun, 2007, s. 123).

Bu şekilde Luther'in, iman tecrübesini kilise dogmalarının bir kısmına tercih ederek (çünkü sadece Vaftiz ve Evharistiya'yı kabul eder) ve araçları kabul etmeyerek kiliseye karşı bir çeşit mistisizm yolunu teklif ettiği söylenebilir. Gerçekte mistisizm olarak bilinen dinî fenomenin basit olarak aslı ve esası şudur: mistiklerin kendi "yollarını" kendi aydınlanmalarını, kendi deneyimlerini başkalarına nakletme teşebbüslerinden ibarettir. İşte bu teşebbüsler evresinde mistisizm dinî otoriteyle çatışmaya başlar ki Luthercilikle birlikte ortaya çıkan protesto'nun özü budur (Scholem, 2020, s. 363).

³ **Luthercilik (Lutherianizm)**; eski bir Agustinusçu keşiş olan Alman Martin Luther'in öğretisini temel alan bir Hıristiyan mezhebidir. Luther, 21 Yaşında iken Aziz Agustinus Tarikatına bağlı bir manastıra girip ilahiyat eğitimine başladı ve aynı yıl rahip oldu. O günlerde Dominiken Keşişi olan Johann Tetzel, Wittenberg civarında endüljans (*Töve Beratı*) satıyordu. Luther, bu uygulamaya karşı "Doksan Beş Tez" adlı manifestosunu yayınlayarak Protestan hareketini başlatmış oldu. Kanıtlanmış olmamakla birlikte Wittenberg Kilisesinin kapısına bu metni astığı söylenir. Bu olay Hıristiyanlıkta Reforma neden olmuştur. Katolikliğin bölünmesine neden olacak kadar etkili olmuş bu hareketin gerisinde yatan nedenlerden biri de Hıristiyanlığın Latin yorumu olan Katolikliğe karşı Alman etnik kalkışması olarak da görülmelidir. Papalık, Germenik halkları zorla Hıristiyan yapmış ve İspanyol, Fransız ve İtalyan askerlerini kullanarak günde binlerce Alman'ın kafasını kestirmiştir (Bayrakdar, 2016, s. 437, 438). Luther Hıristiyan bir Filozof olmaktan ziyade bir Alman milliyetçisi olarak Habsburg İmparatorunu destekleyen Papaya karşı Alman İmparatorunun yanında yer almış ve Türklere karşı bir mücadele olacaksa bunu Alman İmparatorluğunun emrinde yapmak istemiştir (Kalm, 2016, s. 235).

Luthercilik, Katolik Kilisesi otoritesine karşı başlattığı hareketle, bir anlamda devrimci mistisizmi temsil edebilir. Çünkü amacı her ne kadar Alman etnik milliyetçiliğine dayansa da takip ettiği yol ve yöntem onu bu şekilde adlandırmamıza imkân verebilir. Çünkü Luther ile başlayan itiraz; dinî otoriteyi yeniden yorumlamak ve dönüştürmekle kalmayıp, aynı zamanda kendi tecrübeleri üzerine bina edilmiş yeni bir otorite tesis etmek anlamına gelmektedir. Lutherciliğin karakterinde de her türlü otoritenin üstünde buldukları iddiası vardır. Kiliseyle çatışmaları doğal bir sonuçtur (Scholem, 2020, s. 365).

Teslis, enkarnasyon (İsa'nın bedenlenmesi) ve günah çıkarma gibi son derece karmaşık inanç sistemleri, her ne kadar aklileştirilmiş olsa da saf ve derin dindarlığın aradığı şey değildi. Kilise aracılığının çoğalttığı varlıklar, bazılarına göre (nominalistler) inancın saf ve katıksız doğasına tam uymadığı düşünülüyordu. Bu da insanları çeşitli arayışlara sürüklüyordu. Özellikle de Alman mistisizmi ve idealizmi bu boşluğu doldurmaya başlamış ve derinlere doğru yol almıştı. Tabi ki, bu mistisizmin gerisindeki ana kaynağın *Yeni Platonculuk*⁴ olduğunu da belirtmek gerekir. Kilisenin aracılığını reddeden bu akım, yer altında yayılmış ve zaman zaman da coşkunluğu ve taşkınlığı dolaısıyla kovuşturmaya da uğramıştır (Gökberk, 1996, s. 200, 201).

1517 yılında Alman Rahip Martin Luther, Wittenberg Kilisesi'nin kapısına 95 maddelik tezini asarak Papalık otoritesine karşı çıkmıştı. Karşı çıktığı hususları şöyle özetlemek mümkündür: Kilisenin sapkınlıkları, Kilisenin para karşılığında günah çıkartma belgeleri dağıtması ve lütuf dağıtıcılığı. Bu karşı çıkış şu anlama geliyordu: Papa'nın otoritesini tanımamak, tek otorite olarak Kutsal Kitabı tanımak, Roma Katolik Kilisesinin İncillere dayanmayan bazı uygulamalarını reddetmek. Luther'in amacı; Hristiyanlığı, aslına ve ilk yıllarına döndürmekti (Luther, 2018, s. 9, 25, Bayrakdar, 2016, s. 437). Luther, Reforma neden olacak vicdani duygularını şöyle dile getirmiştir:

⁴ Sudur görüşünü savunan bu düşünceye göre; her şey Bir'den (Tanrı'dan) taşmıştır. Bütün var olanlar, "Tek" varlığın özünün yansımalarıdır. Güneşin ışınlarının yansımaları gibi varlık Bir'den türemiştir. Bir olan, değişmeden ve azalmadan yetkinliğini kaybetmez. Dolayısıyla insan da O'ndan türemiştir, O'nunla aynı özü paylaşmaktadır. İnsan, Tanrıyı kendinde bulabilir. Yeni Platonculuğu, bir tür panteizm kabul edenler vardır.

“Kutsal Metinler ve akıl yoluyla ikna edilmediğim sürece Papalar ve Konsillerin otoritesini kabul edemem. Zira bunlar kendi aralarında çelişmekte ve benim vicdanım da sadece Tanrı’nın sözüne bağlıdır. Bu sebeple hiçbir görüşümden dönmüyorum. Çünkü kişinin vicdanına rağmen yazdiklarını inkâr etmesi doğru ve güvenilir olmaz. Tanrı yardımcım olsun” (Bayrakdar, 2016, s. 440).

Dinler Tarihçisi Annamarie Schimmel’e göre; Luther’in bütün teolojik tasavvuru tövbeyi yeni bir manada yorumlamasına dayanmaktadır. Kurtuluş, para karşılığı alınan berat (endüljans) sayesinde değil, Tanrının, bütün suçları temizleyen inayeti sayesinde affedilir. Buna göre; Haç üzerinde can veren İsa (Tanrı sevgisi), insanı gerçek tövbeye sevk etmektedir. Sonuç olarak, Papalık, tarihsel süreç içinde ortaya çıkmıştır ve konsüller hata yapabilirler. Luther, Skolastik düşüncenin akıl anlayışına ve insan anlayışına karşı çıkmıştır (Schimmel, 1999, s. 196).

Batı’nın Çöküşü adlı eserinde Oswald Spengler, Luther’in Reformunu şu cümlelerle ifade etmiştir: Luther, *tövbe etme (dua) töreninin kutsal sebep-netice ilişkisinin yerine, sadece itikat yoluyla elde edilen, içsel yetkinliğin mistik tecrübesini koymuştur* (Spengler, 1997, s. 453).

Kilise otoriteleri ve Tanrı adına hareket eden din adamlarının İncil yorumları, Hıristiyan dogmalarının da temelini oluşturur. Halbuki Luther’in karşı çıktığı nokta tam da şudur: İnsanın imana dair meseleler hakkında bilmesi gerekenler, Kitab-ı Mukaddes’te mevcuttur. Hıristiyanların onlara neye inanmaları gerektiğini söyleyecek ne kilise babalarına ne kilise konsillerine ne de Papa’ya ihtiyaçları yoktur. Hatta eğer Tanrı bir kimsenin kurtuluşunu dileyecekse onun kalbine imanı yerleştirir. Böylece Tanrı tarafından iman bağışlanan kişi kurtuluşa erer. Bu merhametli Tanrı sayesinde, kilisenin, papanın telkin ettiği ibadet ve iyi davranışlara, papa ve din adamlarının aracılığına gerek yoktur. Çünkü ibadetlerin ve din adamlarının kurtuluş için bir etkisi olmayacağı için ayinleri yöneten ruhban sınıfına da ihtiyaç yoktur (Olgun, 2007, s. 122).

Luther, Ockhamlı Usturası olarak şöhret yapan ilkeyi benimsemekle, Ockhamlı William’ın açtığı nominalistik yolu, yani modern yolu (via Modernayı) tercih etmiştir (Bayındır, 2019, s. 109). Ayrıca Luther, İncil’in alegorik

(temsili) ve felsefi tefsirlerine de güvenmez. Luther'e göre, bilmemiz gereken tek şey, Tanrı'nın rahmetinin pasif bir alıcısı olan insana kendini gösterdiğidir. İman, Tanrı ile aramızda anında veya doğrudan bağlantı sağlar. Sonuçta insan için iman, yegâne doğrulama aracıdır (Skirrbekk&Gilje, 2001, s. 140).

Luther, Hıristiyanlığın temel inanç ve doktrinlerinin soru ve cevap şeklinde anlatıldığı "Küçük ve Büyük Kateşizm"i yayınladı (Bayrakdar, 2016, s. 441). Derin dindarlık ve mistik tecrübe ile kilise zorbalığına karşı çıkan Luthercilik, tam da bu arzuya cevap vermek üzere tarih sahnesine çıkmışken, kendi varoluşunu ortaya çıkararak Katoliklik veya Skolastik düşüncüyü eleştirdiği hususlara kendisi düşmüştür.⁵ Luther, Hıristiyan eğitimi desteklemek için alternatif bir yol bile önermişti. Buna göre Skolastiklerin entelektüalizmini reddedip, imanı doktriner önermelere inanmaktan daha çok "Tanrıya güvenmek" olarak kabul etmişti. Ancak böyleyken Luther, ilmi-halci (Kateşizm) yaklaşımına meylecti (Groome, 1817, s. 167).

Gönülleri fetheden Vaiz (Luther), akılları ikna etmek zorunda kaldığında ise eleştirdiği Aristotelesçi felsefeye başvurmuştur. Bu sebepten dolayı Mistikler için bu kapı da kapanacaktır. Ancak yeni durum "dinî tecrübe" alanlarının giderek çeşitlenmesini ve gelişmesini sağlayacaktır. Akli ve bilimleştirilmiş teolojik bir kurum olan kilise, bu haliyle derin dindarlık dediğimiz gönül dindarlığına karşı, zaman zaman acımasız olmuştur. Umberto Eco'nun kült romanı *Gülün Adı*'nda bu acımasız kilise kuralları ve arkasındaki dogmatik inanç, bütün çıplaklığıyla resmedilmiştir.⁶ Bu romanda da şahit olduğumuz

⁵ Luther, pratik mistiklere ve özellikle de Agustinus'a eğilimliydi. Aristoteles'e ve sonra da akla karşı çıktı. Ona göre dinî tecrübe, yani iman tecrübesi her şeyden daha üstündü ve Tanrı'nın dünyadaki bütün eserleri buna hizmet etmek için vardı. Kendisi bir vaiz olan Luther, yeni dinî durumu aklileştirme zaruretiyle baş başa kalınca, arkadaşı Melanchthon'un felsefi müktesebatına baş vurmaya zorunda kaldı. Akıl ve Hıristiyanlık anlayışı arasında bir uzlaştırma denemesi yapan Melanchthon, Aristoteles felsefesinden hareketle bir uzlaş sağladı. Böylece dogmalara ve sisteme karşı çıkan Luthercilik veya Protestanlık, bir dogmatik mezhep halini aldı (Vorlander, 2004, s. 331).

⁶ Orta Çağ döneminde geçen roman bir manastırda rahibin ölmesiyle başlıyor. William ve yardımcısı Adso cinayeti çözmek için Başrahip tarafından Manastıra çağırılıyor. Sonra esrarengiz şekilde ikinci ölüm ve ardından üçüncü ölüm peş peşe geliyor. Bu kişilerin ölümlerinin nedeni, yasak bir kitabın yerini biliyor olmalarıdır. William ve yardımcısı Adso'nun amaçları bu kitabın yerini bulmaktır. Bu nedenle kütüphanedeki gizli geçitleri

dramatik durum; kurumsal din anlayışının dogmalarını yaşatabilmek için kilisenin, acımasız cinayetlere zemin hazırlayabilmesi ve inançlı din adamlarını bile öldürmesidir. Meraklanıp manastırın kütüphanesindeki bir kitaba ulaşmak isteyenlerin birer birer ölümünü anlatan roman, kilise Hıristiyanlığının o zamanki dramını ve katılığını göstermektedir. Hıristiyanlığın “kilise dogmalarının üzerinde hiçbir güç ve değer olmadığı düşüncesi”, bilim alanındaki gelişmelerle de birçok çatışmalı hadiseler yaşamıştır ve Orta Çağ Tarihi, aynı zamanda bu çatışmaların tarihidir. Bu çatışmalar, çoğu zaman Engizisyon mahkemeleriyle baskı altına alınmıştır. Hatta Katolik Kilisesi mahkemeleri ve adli kurumlar için kullanılan bu terim, Hıristiyanlıktan ayrılmanın ve karşı gelmenin baskılanması için ihdas edilmiştir (Demirci, t.y.).

Özetle söyleyecek olursak, bütün büyük kurumsal dinlerde olduğu gibi Hıristiyanlığın resmi temsilcisi (Kilise), din adamı sınıfından olmayan mistiklere karşı belirgin bir olumsuz tavır içerisinde olmuştur. Kurumsal, doktriner, yerleşik dinî yapının, coşkulu, vicdan odaklı hareketlere karşı tolerans içinde olması beklenemezdi. Buna karşı mistik gelenekler, dinen kabul görmüş yollar olmadan da varlıklarını sürdürebileceklerine inanırlar (Scholem, 2020, s. 375). Luthercilik, ise başlangıçta Katolikle çatışmış ancak daha sonra, Luther’in ölümünün ardından, Luther’in fikirlerini yeniden yorumlayan Protestanlığın birçok alt mezhebini ve kilisesini oluşturmuşlardır. Bu da Lutherciliğin ortaya çıkışıyla ilgili olarak tarihsel spekülasyonların yapılmasına sebebiyet vermiştir.⁷

2. Vicdanın Ortaya Çıktığı Boyut: “Mistik Tecrübe”

Ünlü romancı Lev N. Tolstoy’un ifadesiyle “Kalbimizde Allah’ın nuru vardır, onun adı da vicdandır” (Tolstoy, 2005, s. 50). Mistik tecrübe; bu vicdanın ete kemiğe bürünmüş halidir diyebiliriz. Çünkü Kurumsal yapının (kilise), felsefî, dogmatik, törensel yönlerine bir tepki olarak ortaya çıktığını dü-

çözerler. Aslında tüm cinayetlerin sebebi yaşlı bir adamdır. Yasak kitap komediye adanmıştır. Fakat Kutsal Kitap gülmeyi yasaklıyordur. O da bu nedenle bu kitabı zehirler ve ona her dokunan, birkaç dakika içinde ölür. Romanın sonunda bu ortaya çıkınca, kör adam hemen elindeki mumu yere atar ve tüm manastır yanar (Eco, 1980).

⁷ Luther Hıristiyan bir Filozof olmaktan ziyade bir Alman milliyetçisi olarak Habsburg İmparatorunu destekleyen Papaya karşı Alman İmparatorunun yanında yer almış bir Alman etnik milliyetçisidir (Kalm, 2016, s. 235).

şündüğümüz böylesi bir mistisizmin⁸ motivasyonu insanî vicdandır. Orta Çağ Skolastik anlayışında vicdan, “her bireyin içinde var olan ilahi ses” olarak yorumlanmıştır (Demir, t.y.).

Çünkü vicdan; insanın benliğine uyan ve uymayan davranışlara gösterdiği tepkidir. Bir bakıma insanın özüne (kendine) dönüşüdür. Bu anlamda vicdan, bir danışma ve değerlendirme merkezidir. Bu vicdan, dışsal bir ödüllendirmeye gerek duymayan ve tamamen içten gelen bir itkidir. Yani bir tür reflekstir ve kişileri özlerine çağırان ilahi bir sestir. Vicdanın duygu kaynaklı bir bilgi olma yönü de vardır. Vicdan ile olan şeyde sadece aklın değil, tüm benliğin gösterdiği bir tepki söz konusudur (Ayten, 2006, s. 82-83). Bu tepki mistisizmin ayak sesidir. Mistik tecrübenin temel özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür: 1. Yüce ve kutsala dair bir his; 2. Aşkınlık ve manevilik; 3. Gayr-ı zatilik; 4. Coşkunculuk; 5. Anlık oluşu; 6. Bir ile birliği yaşama; 7. Zaman, mekân ve bireysel benlikten kurtuluş. Bu listeyi uzatmak mümkün olmakla birlikte mistik tecrübenin temel özelliği; bireysel benliğin Tanrı’da yok olması ve O’nda birlik tecrübesinin yaşanmasıdır (Tüzer, 2006, s. 113, 114).

Şu hâlde mistik kimdir? Mistik; doğrudan ve kendisine göre ilâhî, mutlak hakikatin tecrübesiyle desteklenmiş olan, ya da en azından böyle bir tecrübeye ulaşmak için çabalayan kişidir. Bu tecrübe, ani bir aydınlanma ile gerçekleşebileceği gibi, uzun ve özenli hazırlıklar neticesinde de gerçekleşebilir. Mistiğin ortaya çıkışından önce, orada belli bir dinî otorite, geçmişten gelen ve toplum tarafından kabul gören bir yer işgal etmektedir. Bu otorite (Kilise), birbirinden farklı yetki ve araçlarla donatılmış olabilir. Bunlar; özellikle ya kutsal kitap gibi gayr-ı şahsî (impersonal), ya da Katolik inancında -son sözü söyleyen Papa örneğindeki gibi- bütünüyle şahsî olabilirler. Çevre, gelenekten

⁸ Zaman ve tarih içinde gelişenden ezeli ve zamansız olana geçiş tecrübesini ifade eden mistisizmin anlamı daha sonra genişlemiş, bu terim Grek ve Doğu felsefelerinin Yeni Eflâtunculuk adı altında uzlaştırılması çabasının ardından değişikliğe uğrayarak “bütün bir hakikat problemine akla ve daha çok sezgiye dayalı melekelerle özel biçimde yaklaşmak” mânasına gelmeye başlamıştır. Hristiyanlığın erken dönemlerinde Yeni Eflâtunculüğün hristiyanî fikirlerle kaynaşması sonucu-Dionysius the Areopagite’in Mistik Teoloji adlı eserinde görüldüğü gibi- mistik bir Hristiyan ilâhiyatı ortaya çıkmıştır. Fakat mistisizm; “görünenin ötesine veya görünmez olana geçme tecrübesi” şeklindeki genel anlamıyla belli bir dine özgü olmayıp bütün dinlerde rastlanan bir olgudur (Kutluer, 2005: 189).

gelen değerlerle yoğrulmuş, doktrin ve dogma yerleşik olmuştur. Dini hayatın değerlerini barındıran ve bunun ruh halini ifade eden ritüeller ve gelenekler bütünü de orada mevcuttur. (Scholem, 2020, s. 361).

Mistik tecrübe; bir yandan vicdan merhalelerini ıskalayan törensel, dogmatik ve varoluşsal gerilimi sönmüş dindarlığa (kilise dindarlığı) karşı ortaya çıkmakta ve bir tür meydan okuma anlamı taşıyan özelliğiyle de vicdanın mekânı olmakta, diğer yandan da sürekli dinî otoritenin hükmüne boyun eğmek durumundadır. Bu durum, “yeni bir şarabı, eski bir şişeye doldurmaya çalışan insan’ın durumuna benzemektedir. Bu mecaz, mistisizmin muhafazakâr fonksiyonunun iki yönünü açıklayabilir: Birincisi, mistik tecrübe bizzat kendi içerisinde aslî olarak şekilsizdir. Bir mistik, kesinlikle ne ise o olduğundan, kendi tecrübesinin objesi ile doğrudan, üretken bir ilişki içerisinde olduğu için o, içinde yaşadığı geleneğin muhtevasını dönüştürür. İkincisi de mistik, kendi tecrübesini izah etmek ve açıkça dile getirmek istediğinde, özellikle de bunu başkalarına aktarmaya kalkıştığında, ister istemez geleneksel sembollerden ve fikirlerden oluşan bir çerçeve dâhilinde bunu yapmak zorundadır. Mistik, yalnızca geleneğin muhafaza edilmesine katkıda bulunmakla kalmaz, aynı zamanda onun gelişmesine de yardımcı olur. Bu çelişkili durum, mistiği şartıcı bir şekilde, dinî otoritenin geleneğine sadık kalmaya iter (Scholem, 2020, s. 363).

Mistik tecrübe, ister dinî otoritenin gözetiminde, isterse bireysel tecrübe özelliği ile olsun, tıpkı felsefe, estetik ve şiir gibi varlığı ancak gündelik bilgiyi aşarak ele geçirmenin mümkün olduğu külli bilgiye ulaşma çabasından vazgeçmez. Bu durum, dinî hayatın da imtiyazlı bir şeklidir. Çünkü mistik, kutsalla doğrudan karşılaşmayı amaçlamıştır ve çoğu zaman teorik kavramsallaştırmalardan ve ayinsel törenlerden kaçınmaktadır. Çünkü mistik tecrübe etten kemikten ve duyusal ve somut olandan kurtulma eğitimidir. Mistiğin, İlahıyla karşılaşmak için ahireti beklemeye sabrı ve zamanı yoktur. Ancak bu yol zorlu bir süreçtir. Kişiyi sonlu kılan her türlü şeyden yani her türlü sınırlamalardan kurtulduğunda bunu gerçekleştirebilir. Mistik yöntem, böylesine bir tedrici feragat yolunu izler ve nihayet Tanrı’da bulunmak için kendisini unuttur. Tanrı sezgisine varıncaya kadar çile çeker ve mücadele eder. Bunu gerçekleştiren mistik, imanı uğruna mücadele etmiş ve dinin saf ve coşkulu halini sınır durumunda yaşamıştır. Buradan anlıyoruz ki, dinin en özgün hali

mistik tecrübedir. Çoğu kimseyi cezbetmesinin nedeni de dinî olgunun özgünlüğünü koruma düşüncesi ve dinî umudun özünü tanımlamasıdır (Gusdorf, 2000, s. 88, 89). Bu umudun arkasındaki nihai gerçeklik; “iman” olgusudur. Mistik tecrübenin inşa ettiği umut; dinde kurtarıcı olacak olanın ve cevherde yatan şeyin “iman” kavramı olmasıdır. İman olgusu, bizi mutlak’ın içerisinde kendimizi bırakmayı ister, akıl bunu bize söylemez Mistik tecrübe ancak bu ilişkiyi önerebilir (Bayındır, 2006, s. 83).

Öte yandan mistik, en yüksek derecede sırla kuşatılmış kişidir ve mistik tecrübenin elde edilmesi meşakkatli bir yoldur. Bu tecrübe, Tanrıyla birleşmeyi vadeden ve başka bir deyişle külli bilgiye ulaştıran bir tecrübedir. İmtiyazlı oluşu da buradan gelmektedir. Bu heyecan veren durum, sınırın ötesine geçmenin verdiği hazdan kaynaklanmaktadır. Mistik, sanki başka bir ülkenin vatandaşı olmuştur. Tanrıyla irtibatı olan kişinin diğer insanlarla ittifak kurmaya veya sözleşme yapmaya ihtiyacı yoktur. Bu da son tahlilde o kişiyi eskatolojik bir insan seviyesine yükseltir. Son aşamaya gelip nihai temaşayı gerçekleştirmek demek, duyuların ve ruhun karanlığının aşılması demektir. Çünkü dünyanın ve zamanın ötesindeki ân, ruhun ulaşabileceği en son noktadır ve vecd (ecstasy) halinin sözle anlatılamayan sırrının ifşasıdır (Gusdorf, 2000, s. 90). Biliyoruz ki, dinin temel dayanağı özel bir ruh haline bürünmek, manevi ve ilahi bir derûnilik duygusu içerisinde bulunmaktır. Burada canlı olan durum; his, ümit- korku, vecd, endişe, teselli ve teslimiyettir. Yani dinin asıl karakterinde olan şey, dinî varoluşsallıktır (Hz. İbrahim örneğinde olduğu gibi sınır durumlarında yaşamak). Bu durumlar dinde öncelikli hususlardır (Tunç, 2014, s. 37).

Gayb alemine giden böyle bir yolun aracı; entellekt (akıl) ve mantık değil, kalp (vicdan) olabilir. Bu bir hayat ve keşif yoludur; ruhun ve zihnin tasfiye (purification) edilmesidir. Çünkü insan ruhu aslında ilahidir. Bu ilahi ruh, külli hakikate (bilgi) ulaşmaya ve onunla birleşmeye muktedirdir. Bu anlamda mistik tecrübe veya genel ifade ile mistisizm; sonların, asılların ve nihai realitenin (mutlak) ilmidir. Felsefenin Mutlağı, zatı olmayan ve ulaşılamayan bir şema iken, mistisizmin Mutlağı, ulaşılabilen canlı bir Mutlaktır. Dolayısıyla felsefi bilgi yolu akla aittir ve varlık aleminden hareketle ele geçer, mistik yol ise sezme (intuition) ve birleşme (ittihad, vusul) yoluyla gerçekleşir. Geçit yeri kalptir. Filozof varlığı tanımlayabilir ancak keşfedip ele geçiremez. Mis-

tik, mutlak varlığı tanımlayamasa da estetik, aşk, haz, ıstırap çile yoluyla onu keşfedebilir ve bir bakışta elde edebilir. Bunu da ruhunun aslının ilahi oluşuna borçludur (Sunar, 2005. s. 24).

Sonsuz ve görünmez olanla doğrudan bir tecrübe yaşamak olarak tanımladığımız mistik tecrübe, kişiyi özgür kılan ve özneliğini yaşamasına imkân veren bir cazibedir. Mistik tecrübelerin, dinî otoritelerin nesneleştirmelerine karşı, özneliği öne çıkaran bir meydan okuma olduklarını söyleyebiliriz. Bu durumu Kierkegaard'ı anlattığı eserinde Olivier Cauly şöyle dile getiriyor: *“İnsan, nesnel olarak betimlenebilen bir varlık değildir. Çünkü insan, var olan olduğu andan itibaren, onda öznel öge baskındır”* (Cauly, 2006, s. 62). Mistik tecrübe, özneliğe ve özgünlüğe önem veren yönüyle, dinî otoritelerle hem bazen çatışarak ve hem de onlarla uzlaşarak, varlığını sürekli canlı tutabilmiştir.

Sonuç

Akıl (intellect) ve vicdan (iman) insan yörüngesini tayin etme konusunda ayrı noktalara işaret eder. Akıl, entelektüel çaba ve felsefi inanç, doğayı anlamamıza hizmet ederken; vicdan, kalb, keşf ise doğa ötesine dokunabilmenin imkanını verir. Akıl vasıtasıyla elde edilen bilginin insanı yanılığa götürdüğü görüşü mistikler nazarında kabul edilen bir görüştür. Bu görüş mistik karakterli hareketlerin temel motivasyonu olabilmektedir. İç-dış, zarf-mazruf, yüzey-derinlik arasındaki kurduğumuz ilişki biçimlerinin benzerinin; madde-mana, fizik-metafizik, cisim-ruh kavramları arasında kurduğumuz ilişkilerde de geçerli olması gibi dünya ve ahiret arasında kurulan ilişki de aynı şekildedir. Birincileri anlamak ve bilmek akıl nosyonu alanındayken; ikincileri anlamak ve bilmek, kalp, vicdan ve sezgi nosyonunu gerektirmektedir. Kurumsal Kilise ile mistik hareketler arasında cereyan eden hadise de buna benzemektedir.

Hıristiyanlık açısından yaşanan bazı tecrübeleri dikkate alarak akıl ve vicdan ekseninde gel git yaşadığına şahit olduk. Aslında bütün kurumsallaşan dinî yapılarda olan şey, burada da gerçekleşmiştir. Kurumsallaşma denilen örgütlü yapı, profesyonelleşmeden önce saf, samimi ve özverili iken, kurumsallaştıkça bu duygu yüklü özelliğini kaybedebilmektedir. Bunun örneği; başlangıçta derin dindarlık taleplerine cevap veren Lutherçiliğin, süreç içinde Protestanlık mezhebine dönüşerek bu konumunu kaybetmesidir.

Ancak, bu *iman tecrübesi* veya *derin dindarlık* peşinde gidenler için öznel hakikat arayışları son bulmaz ve “dinî tecrübeler” olarak yoluna devam eder. Bu yeni durumun temel hareket noktası; “öznellik” veya “özne” olmaktır. Yani kurumsal yapıların kişileri birer nesne olarak algılamalarına karşılık, mistik tecrübelerde veya dinî tecrübelerde gördüğümüz şey; “vicdan”, “gönül”, “ün-siyet” ve “maûnet” gibi kavramlar etrafında kişinin *öznelliğinin* ortaya çıkması ve değerli görülmesidir. Arada kurumsal yapılar ve aracı unsurlar (din adamları) olmaksızın Tanrı ile bir tecrübe yaşayarak tatmin ve huzur bulma arzusu, çeşitli dinî ve mistik tecrübelerle alan açmaktadır. Bu kaçınılmaz bir şeydir. Ancak kilise kurumu ve genel olarak kurumsal dinî yapılar, bu duyguyu yönetmek isteyecektir. Özellikle Katolik birlik bu yapıyı uzun bir süre içerisinde barındırdığı için, kurumun varlığını tartışma konusu yapmak kolay olamamaktadır. Buna cesaret ancak mistik yapılardan gelebilirdi ve de öyle oldu. İlk Hıristiyanların yaşadığı tutkulu dinî yaşantıya özlem her zaman vardı. Bu da Hıristiyan Orta Çağ’ında Yeni Platonculuk’tan etkilenen mistik yapıların Tanrı’yı doğrudan, birebir tecrübe etme arzusu ile daima canlı kaldı. Akli ve dogmatik teolojik anlatı, hiçbir zaman mistiğin aradığı şey olamazdı. Mistiğin iman tecrübesini yaşaması gerekirdi. Bu ancak Hz. İsa, Hz. İbrahim veya Azizler gibi bir yaşamakla olabilirdi.

Kaynakça:

- Ayten, A. (2006). *Psikoloji ve Din Psikologların Din ve Tanrı Görüşleri*. İz.
- Bayındır, A. (2006). *Kierkegaard’da İmanın Paradoks Oluşu Meselesi* [Basılmamış Yüksek Lisans Tezi]. Uludağ Üni. Sos. Bil. Enst.
- Bayındır, A. (2019). *Ockhamlı William’ın Din Felsefesi*. Emin Yayınları.
- Bayrakdar, M. (2016). *Üç Dinin Tarihi*. Say Yayınları.
- Cauly, O. (2006). *Kierkegaard*. Dost Kitabevi.
- Demir, O. (t.y.). *VİCDAN - TDV İslâm Ansiklopedisi*. Geliş tarihi 22 Ağustos 2020, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/vicdan>
- Demirci, K. (t.y.). *ENGİZİSYON - TDV İslâm Ansiklopedisi*. Geliş tarihi 22 Ağustos 2020, gönderen <https://islamansiklopedisi.org.tr/engizisyon>
- Duralı, Ş. T. (2000). *Çağdaş Küresel Medeniyet*. Dergah Yayınları.

- Eco, U. (1980). <https://kitap.yazarokur.com/gulun-adi>.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve Dindışı*. Gece.
- Gökberk, M. (1996). *Felsefe Tarihi*. Remzi Kitabevi.
- Groome, T. H. (1817). *Christian Religious Education: Sharing Our Story and Vision* (1. bs). Jossey-Bass.
- Gusdorf, G. (2000). *İnsan ve Tanrı*. Alfa.
- Gündüz, Ş. (2019). Hıristiyanlık. İçinde Ş. Gündüz (Ed.), *Dünya Dinleri*. Milet Nihal Yayınları.
- Güngör, A. İ. (2005). Hıristiyanlıkta Püriten Anlayış ve Etkileri. *Dinî Araştırmalar*, 7(21), 7-26.
- Kalın, İ. (2016). *Ben, Öteki ve Ötesi İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*. İnsan Yayınları.
- Katar, M. (2007). Hıristiyanlıkta Temel Akımlar. İçinde Ş. Gündüz (Ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri*. Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kutluer, İ. (2005). Mistisizm. İçinde TDV *İslam Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 188-190).
- Luther, M. (2018). *Doksan Beş Tez* (1. Baskı). Türkiye İş Bankası.
- Olgun, H. (2007). *Yaşayan Dünya Dinleri* (Ş. Gündüz, Ed.; 1., C. 1-1.). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Paul, P. II. J. (2001). *Akıl ve İman*. İyi Adam.
- Schimmel. (t.y.). *Dinler Tarihine Giriş*.
- Schimmel, A. (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. Kırkambar Yayınları.
- Scholem, G. (2020). Dinî Otorite ve Mistisizm. İçinde S. Çift (Çev.), *On the Kabbalah and its Symbolism*. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Skirrbekk&Gilje, G. (2001). *A History Of Western Thought From Ancient Greece to The Twentieth Century*. Routledge.
- Spengler, O. (1997). *Batının Çöküşü* (G. Scognamillo&Sengelli, Çev.). Dergah Yayınları.

- Sunar, C. (2005). *Mistisizmin Ana Hatları*. Anadolu Aydınlanma Vakfı Yayınları.
- Tolstoy, L. N. (2005). *Hz. Muhammed*. Karakutu Yayınları.
- Tunç, M. Ő. (2014). Bir Din Felsefesine Doğru. İçinde *Din Felsefesine Dair Okumalar I*. İz yayıncılık.
- Tüzer, A. (2006). *Dinî Tecrübe ve Mistisizm*. Dergah.
- Vorlander, K. (2004). *Felsefe Tarihi*. İz yayıncılık.